

УДК 811. 161. 2'373, 611

**ВЕРБАЛІЗАЦІЯ ВИГУКІВ ТА ЗВУКОНАСЛІДУВАЛЬНИХ СЛІВ
У ПЛОЩИНІ ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ ОМОНІМІЇ**

Наталія Глібчук

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра української мови імені професора Івана Ковалика,
вул. Університетська, 1/234, Львів, Україна, 79001
тел.: (0 322) 239 47 17
e-mail: natalka.glibchuk@gmail.com*

У теоретичному і практичному аспектах розглянуто процеси вербалізації в українській мові, у результаті яких виникають функціональні омоніми. Зроблено спробу розкрити механізм утворення таких мовних одиниць, опираючись на три основні критерії виділення частин мови: семантичний, морфологічний, синтаксичний. З'ясовано причини процесів вербалізації з урахуванням синкретичної природи аналізованих транспозитів. Зосереджено увагу на динамічних процесах у системі частин мови.

Ключові слова: вербалізація, міжчастиномовна омонімія, функціональна омонімія, транспозиція, конверсія, синкретизм, інтер'єктив, оноματοп.

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/vpl.2020.72.10855>

Окреслення проблеми. Завжди існуватиме потреба групувати мовні одиниці, що у своїй сукупності та різноманітності становлять морфологічну підсистему. При цьому частиномовну класифікацію трактуємо не як застиглу статичну конструкцію, а як систему, здатну змінюватися. Її динаміка виявляється саме у перехідних явищах, пов'язаних із морфологічною транспозицією. Вона своєю чергою перебуває в точці перетину морфології й синтаксису, лексикології та словотворення, передбачає взаємодію різних аспектів структури мови, складне переплетення міжрівневих відношень. Усі перехідні явища заслуговують на увагу дослідників, ми ж розглянемо процеси вербалізації в українській мові, у результаті яких виникають міжчастиномовні омоніми. У процесі вивчення вербалізації будемо послуговуватися теорією перехідності слів з однієї частини мови в іншу. На думку В. Ващенко, “перехідні лексико-граматичні явища скріплюють систему частин мови в процесі її розвитку... Без перехідних явищ немає нового, немає руху, немає розвитку мови” [4: 4–15]. Розрізняють поняття діахронної й синхронної перехідності. Діахронна перехідність відображає історію розвитку частин мови в контексті транспозитивних змін. Синхронна перехідність – це “такий вид перехідності в сучасній системі мови, при якому зв'язки і взаємодія між опозиційними центральними (типовими) категоріями (типами), різновидами, розрядами і т. ін. створюють зону синкретизму з периферійними і проміжними ланками” [1: 27].

Актуальність дослідження визначається необхідністю опису явищ вербалізації у площині міжчастиномовної омонімії. Саме такий підхід допоможе виявити синкретичні явища в межах омопар (омокомплексів), до складу яких входять

вигуки чи звуконаслідувальні слова, що мають потенційну здатність уживатися у функції дієслів. Окрім цього, вивчення проблеми в цьому руслі дасть змогу лінгвістам простежувати динамічні процеси в системі частин мови, допоможе їм виявляти складні системні зв'язки й відношення між словами в морфології, сприятиме увиразненню характерних граматичних ознак різних частин мови, а в цілому стане дієвим засобом ґрунтовного вивчення морфології сучасної української мови.

Мета дослідження – описати явища вербалізації вигуків та звуконаслідувальних слів у контексті міжчастиномовної омонімії, проаналізувати ті явища транспозиції, які спричинили появу міжчастиномовних омонімів вигук / дієслово, звукнаслідувальне слово / дієслово. Спробуємо осмислити конкретні випадки переходу вигуків і звуконаслідувальних слів у дієслова, розкрити механізм утворення таких мовних одиниць, опираючись на три основні критерії виділення частин мови: семантичний, морфологічний, синтаксичний, а також намагатимемося виявити причини та закономірності процесів вербалізації, акцентуючи увагу на синкретичній природі аналізованих транспозитів. Це допоможе у вирішенні складної проблеми визначення частиномовного статусу однозвучних слів. Джерельна база дослідження – “Словник міжчастиномовних омонімів сучасної української мови” [9], ілюстративний матеріал до якого було дібрано з різностильових джерел – від фольклору та усного мовлення до художньої літератури, публіцистичного, конфесійного, наукового, офіційно-ділового, епістолярного стилів.

Розгляд явищ вербалізації у площині міжчастиномовної омонімії визначає **новизну** пропонованої розвідки та її **наукове значення**.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Явища переходу вигуків та звуконаслідувальних слів у дієслово не раз привертала увагу українських мовознавців. Цей процес описав В. Горпинич у монографії “Морфологія української мови” [11: 314]. На наш погляд, це питання досить складне і дискусійне. Воно має довгу історію вивчення. В українській мові функціонують слова на зразок *скік*, *кусь*, *хвать*, *гам*, *клац*, *кап*, *мах*, *сіп*, *смик* та інші. Учені вже давно намагалися визначити їх статус, щоправда, лише принагідно, у зв'язку з дієсловом чи вигуком. Існує чимало різних термінів на позначення цих одиниць: дієслівно-вигуківі форми, частки, невідомі дієслова, вигуки, дієслівні частки, віддієслівні вигуки, звуконаслідування, усічені дієслова. Я. Головацький зараховував їх до вигуків [10: 219]. На такі слова звернув увагу Й. Левицький – автор першої друкованої граматики української мови в Галичині (“Грамматика руської або малоруської мови в Галичині”, 1834, німецькою мовою). Він форми на зразок *скік*, *кусь* ставив в один ряд зі звуконаслідуваннями *ква*, *мяв*, *бе*, *ме*, називаючи їх вигуками [20: 142]. О. Потєбня слова такого типу називав “дієслівними частками”. За спостереженнями мовознавця, “дієслівні частки позначають миттєві, несподівані і тому не зовсім підпорядковані свідомості явища – прояви часу, світла, звуку, механічного руху. Є подібність у їх значенні зі значенням дієслів однократної дії” [22: 189]. Відомий білоруський мовознавець Є. Карський використовував термін “віддієслівні вигуки”, що мають здебільшого “оголений дієслівний корінь” [14: 62]. Б. Кулик у “Курсі сучасної української літературної мови” трактував форми *хлоп*, *бац*, *зирк*, *бух* як вигуки, при цьому зазначивши, що в українській мові деякі вигуки можуть виступати в ролі

повнозначних слів, зокрема виконувати функцію дієслова-присудка [18: 221]. Ю. Касим зазначав, що форми такого типу варто зараховувати до предикативів [15: 9]. В. Русанівський в академічній граматиці української мови називав такі мовні одиниці “скороченими дієсловами (з усуненими особовими флексіями і суфіксами основи) у позачасовому значенні моментальності дії: наприклад: *Пташка пурх із гнізда; Пес скік на воза; Він мене хан за руку*” [24: 391]. Заслуговує на увагу монографія Р. Швець “Глагольно-междометные формы в восточнославянских языках”, у якій дуже глибоко і детально проаналізовано морфологічні типи та граматичні категорії виду, часу таких одиниць на матеріалі російської, української та білоруської мов, залучено багатий фактичний матеріал. Мовознавець використовує термін “дієслівно-вигукові форми”, обґрунтовуючи це тим, що “такі форми пов’язані з дієсловом лексичним значенням (більшою чи меншою мірою) і функціонально” [29: 41]. На думку граматиста, “за своєю структурою й експресивністю досліджувані форми нагадують вигуки і займають проміжну ланку між дієсловом і вигуком, тобто становлять особливу перехідну групу між цими категоріями” [29: 41]. Л. Мацько вважає, що “дієслова наведеного структурного різновиду не можуть бути кваліфіковані як вигуки, якщо вони займають у структурі речення синтаксичну позицію присудка, позначаючи при цьому динамічні, моментальні дії” [25: 485–486]. За твердженням дослідниці, дієслівна природа таких мовних одиниць підтверджується такими ознаками: функція присудка, можливість визначення видо-часових характеристик на підставі контекстуального оточення, здатність керувати синтаксично залежними словами: *буц лобами, шусть у землю, хвать відра, сіп за мотузок*. Перехід таких дієслів до розряду звуконаслідувань можна констатувати в тих випадках, коли вони втрачають відповідну синтаксичну позицію і позначають не моментальні дії взагалі, а процеси, пов’язані зі звукоутворенням: “*Рип-рип*”, – *доганяє нас рипіння солдатських чобіт* (І. Муратов); *Коли чує: хрум, хрум. Він тихенько туди, – аж там лисичка диню їсть* (нар. тв.) [25: 486]. І. Вихованець відстоював концепцію реченневої природи вигуків. Він співвідносив вигуки із логічною основою речення – судженням, яке має в них словесно невиражену, імпліцитну, основу. Саме співвіднесеність із судженням дала йому підстави зарахувати вигуки до реченневих утворень. Проте їхня реченнева природа має свої особливості: вигуки, виражаючи емоції мовця, лише опосередковано пов’язуються із судженням, що свідчить про їхню віддалену співвіднесеність із судженням. У зв’язку з цим вигуки становлять периферію речення як основної синтаксичної одиниці. “Вигуки є узагальнено-усвідомленими мовними знаками для вираження почуттів і волевиявлень мовців, суб’єктивного ставлення їх до об’єктивного світу. Ті різноманітні почуття, які передають вигуки, є наслідком дії контекстного оточення, впливають із ситуації мовлення. Оскільки значеннева природа вигуків виявляється тільки в конкретній мовленнєвій ситуації, то це свідчить про відносність їхньої семантики” [5: 378]. Безумовно, усі ці погляди мовознавців свідчать про подвійну природу таких слів, переконують нас у тому, що вони є синкретичними утвореннями.

Дискусійним питанням граматики є також частиномовний статус звуконаслідувальних слів (ономатопів). Л. Мацько розглядає цю групу слів у системі вигуків [21]. В. Горпинич [11], І. Гаценко [8], Ю. Юсип-Якимович [30] трактують звуконаслідувальні слова як окрему частину мови. Вважаємо недоцільним

об'єднувати вигуки та ономапопи в один лексико-граматичний клас, оскільки вони мають різні загальнокатегоріальні значення: вигук – інтер'єктивність, звуконаслідувальне слово – звучність (сонорність) [30: 13]. На наш погляд, аргументи, які навів О. Тихонов на користь того, що звуконаслідувальним словам притаманні суттєві ознаки частиномовного статусу, є логічно виправданими і переконливими, а саме: а) наявність лексичного значення і його звукова мотивованість; б) загальноновживаний характер більшості звуконаслідувальників; в) постійний звуковий склад (*xi-xi-xi!*, *gav-gav!*, *ку-ку!*, *ку-ку-рі-ку!* тощо), що сприяє адекватному розумінню їх усіма носіями мови; г) відображення у тлумачних словниках як колективно осмислених мовних знаків-слів; г) незалежність семантики від контексту; д) відсутність граматичної ізольованості від інших слів у тексті; е) здатність до субстантивзації та вживаність їх у функції підмета, додатка, присудка; є) здатність керувати іншими словами в реченні і мати при собі означення; ж) наявність зв'язку з іншими частинами мови, що виявляється в активній участі звуконаслідувальників в утворенні похідних дієслів та іменників [28]. Загалом погоджуючись із аргументами О. Тихонова, разом із тим розуміємо необхідність розмежування власне звуконаслідувальних слів та вербалізованих ономапопів.

Варто згадати, що І. Вихованець та К. Городенська вбачають у звуконаслідувальних словах “реченнєву природу, тому що вони співвідносяться із судженням, що є логічною основою речення” [5: 386]. Такі речення позначають позамовну ситуацію, яка не має жодного зв'язку зі світом мовця, тому їх трактуємо як власне звуконаслідувальні слова: “З далекого села зрідка долітають парубочі й дівочі вигуки. – **Бац! Бац!** – чую навкруги. Потім сонце ховається і тільки ледве помітний слід його залишається на заході” (Микола Хвильовий “На озера”); “А серце в нас пропелером: “**Дзінь-дзінь!**”, змагаючись даремно в височині” (Ю. Клен “Прокляті роки”). Ономапопи, уживані у функції присудка, підлягають процесам вербалізації: “Підходжу до свого щоденника, що вишкіряє до мене білі сторінки, і – **бац! бац!** ним об стіл” (М. Коцюбинський “Дебют”); “Ще його драгували подзвоном писареві чоботи. Почне отаман думати, а вони – **дзінь**, неначе цвяшком по лобі” (Ю. Мушкетик “Яса”). У розрізненні морфологічного статусу власне звуконаслідувальних слів і вербалізованих ономапопів синтаксичну функцію останніх вважаємо пріоритетною. Граматична природа цих транспозитів така, що їх треба розглядати лише разом із дієсловом. В. Русанівський зараховує такі слова до дієслівних предикативних форм [2 : 166].

Виклад основного матеріалу. “Вербалізація (від лат. *verbum* – слово, дієслово) – різновид безафіксного способу словотворення, за якого нове слово утворюється шляхом переходу слів інших частин мови в дієслова: наприклад, *геть* (вигук) і *геть звідси* (дієслово)” [3: 43] “Вербалізація (від лат. *verbalis* – дієслівний) – вид конверсії, що полягає в переході слів (словоформ) з інших частин мови до класу дієслів... Для сучасної української мови як мови флективного типу вербалізація не характерна. Але деякі слова дитячої лексики набувають значення інфінітива (вигуки: *Уже час люлі*, тобто спати). Певним аналогом вербалізації як явища морфологічного рівня є синтаксичне вживання слів деяких незмінних частин мови у функції дієслівного присудка – вигуків, звуконаслідувальних слів, часток, які в контексті сприймаються у значенні певного способу (дійсного або наказового), часу, виду: “*Іде*

Надя, а я ах!” (О. Ковінька); *“Тричі тьху на твою землю!”* (М. Коцюбинський) [26: 63] Оскільки вербалізація – вид конверсії, то з’ясуємо значення цього терміна. Лінгвістичний термін “конверсія” (лат. *conversio* – обертання, перетворення) багатозначний. Так, “конверсію називають ще морфолого-синтаксичним способом словотворення, оскільки утворюване внаслідок конверсії слово набуває нових морфологічних категорій і починає виконувати нові синтаксичні функції” [27: 246]. Конверсія – вужче поняття, ніж транспозиція. На думку І. Вихованця, “засобами вираження морфологічної транспозиції є афіксація і конверсія” [6: 639]. “Транспозиція (середньолат. *transpositio* – перестановка, від лат. *transponere* – переставляти) – використання однієї мовної форми у функції іншої. Термін уживають у вузькому і широкому розумінні. У вузькому розумінні транспозиція, або функціональна транспозиція, стосується переходу слова з однієї частини мови до іншої або її вживання у функції іншої частини мови” [6: 638–639].

Перш ніж аналізувати випадки вживання вигуків та звуконаслідувальних слів у функції дієслів, подамо визначення термінів, дотичних до цієї проблеми, та уточнимо їх, опираючись на власні спостереження.

Міжчастиномовні омоніми – це етимологічно споріднені слова і такі, що на сучасному етапі розвитку мови сприймаються як різні за походженням, але збігаються в одній, кількох чи всіх словоформах та належать до різних лексико-граматичних класів (*a* – сполучник, вигук, частка, іменник; *ба* – вигук, частка, сполучник; *гірко* – прислівник, вигук; *ганьба* – іменник, прислівник, вигук).

Міжчастиномовні омоніми поділяємо на лексико-граматичні та функціональні.

Лексико-граматичні омоніми (ЛГО) – це однакові за звучанням етимологічно віддалені або неспоріднені слова, які мають різні лексичні значення чи виражають різні семантико-синтаксичні відношення або відтінки суб’єктивної модальності та належать до різних частин мови (*a* – сполучник, частка, вигук; *ага* – вигук, частка; *ай* – вигук, частка; *га* – частка, вигук; *i* – сполучник, частка, вигук). У “Словнику української мови” в 11-ти томах вони подані в окремих словникових статтях з індексами, що позначають омоніми. На сучасному етапі мовного розвитку ЛГО переважно сприймаються як непохідні.

Функціональні омоніми (ФО) – це однакові за звучанням етимологічно споріднені слова чи окремі форми слів, що належать до різних частин мови (*горе* – іменник, прислівник, вигук; *гвалт* – іменник, вигук; *люкс* – іменник, прикметник, прислівник, вигук). Функціональні омоніми виникають унаслідок транспозиції. Ураховуємо градацію цього явища. Беремо до уваги тезу І. Вихованця про те, що “перехід частин мови реалізується синтаксично, морфологічно і семантично” [7: 20].

Аналізуючи виявлення міжчастиномовної омонімії, спостерігаємо явище синкретизму, яке яскраво виражене в омопарах (омокомплексах), причому на різних рівнях мовної системи. На лексичному рівні – це спільність сем вихідної форми і транспозита, на морфологічному – збіг їхніх функціонально різних граматичних ознак. Розуміємо синкретизм як універсальну властивість мови. “Синкретизм (грец. *syncretismos* – з’єднання) – формальне нерозрізнення, злиття в одній формі різнорідних мовних елементів” [17: 538–539]. Явище синкретизму притаманне всім рівням мовної структури, однак на кожному з них має свої особливості. Цей термін

використовується у двох значеннях: “1) збіг функціонально різних граматичних категорій і форм в одній формі, наприклад, відмінковий синкретизм; 2) поєднання (синтез) диференційних структурних і семантичних ознак одиниць мови, що протиставляються одна одній в системі мови пов’язані явищами перехідності” [12: 4]. Уживання різних частин мови в нетипових для них синтаксичних функціях створює сприятливий ґрунт для транспозиції вже не членів речення, а й для явищ переходу із однієї частини мови в іншу. У результаті цього виникають функціональні омоніми (ФО). Ураховуючи багатоманітність виявів транспозиції, а також різні її ступені, функціональні омоніми розподіляємо на: а) синкретично-диференційовані (с-д); б) синкретично-недиференційовані; (с-н) та в) синкретично-потенційні (с-п).

Функціональні омоніми синкретично-диференційовані (ФО с-д) – це етимологічно споріднені слова чи окремі словоформи (вихідна форма – транспозит), причому похідне слово (словоформа) одночасно поєднує семантико-синтаксичні ознаки двох частин мови (*абзац* – іменник, вигук, прислівник). Різний морфологічний статус синкретично-диференційованих ФО закріплений хоча б в одному словнику (тлумачному чи граматичному) в окремих словникових статтях (без індексів на позначення омонімів).

Функціональні омоніми синкретично-недиференційовані (ФО с-н) – це етимологічно споріднені слова чи окремі словоформи (вихідна форма – транспозит), причому похідне слово (словоформа) одночасно поєднує семантико-синтаксичні ознаки двох лексико-граматичних класів та вживається у функції іншої частини мови (*біда* – іменник, прислівник, вигук; *вогонь* – іменник, вигук; *мерцій* – прислівник, вигук; *прощай (-те)* – дієслово, вигук. Різний морфологічний статус синкретично-недиференційованих ФО на сучасному етапі мовного розвитку ще не закріплений у словниках (тлумачних чи граматичних). Їхній опис у лексикографічних працях супроводжує ремарка “у значенні іменника, прислівника, частки тощо.

Функціональні омоніми синкретично-потенційні (ФО с-п) відрізняються від двох попередніх груп тим, що ні в тлумачних, ні в граматичних словниках транспозитні зрушення в лексико-граматичній природі слів не відображені, однак їх виявляємо у багатьох текстах, здебільшого в усному мовленні (*вітаю(-смо)* – дієслово, вигук; *радість* – іменник, прислівник, вигук; *матінко* – іменник, вигук). Синкретично-потенційні омоніми репрезентують початковий ступінь транспозиції.

Варто зазначити, що серед аналізованих омопар (вигук / дієслово, звуконаслідувальне слово / дієслово) синкретично-диференційованих функціональних омонімів не виявлено. Це свідчить про незавершений ступінь транспозитних процесів, а також про те, що мотивувальні слова є синкретичними утвореннями й тісно пов’язані з похідними. Вони, на наш погляд, є типовими явищами, що репрезентують синхронну перехідність.

У “Словнику міжчастиномовних омонімів сучасної української мови” найбільшу групу вигуків і звуконаслідувальних слів, які охоплені процесами вербалізації, становлять саме синкретично-недиференційовані функціональні омоніми. Їх здатність уживатися у функції присудка зафіксована у словниках, але ці транспозити тісно зберігають зв’язок зі словами, що їх мотивують. Цей зв’язок, власне, й свідчить про синкретизм похідних одиниць. Проаналізуємо, наприклад, омопару *бабáх*¹⁻² (звуконаслідувальне слово / дієслово). Порівняймо речення:

1. “Хтось пальнув з пістоля – і знялося над морем: **бабах, бабах!**” (С. Тельнюк “Грає синє море”); 2. “Реактор – **ба-бах!** Ура! Перше травня!” (Ю. Позаяк “Чорнобильський букварик”); 3. “Хвилина – і є гагара. – **Бабах** з лівої! – і нема гагари” (Остап Вишня “Гагара”. У першому реченні виділене слово є ономапом, що означає “сильний низький уривчастий звук” [9: 38]. Воно має частиномовне значення звучності (сонорності). У другому і третьому реченнях виділені слова виконують синтаксичну функцію присудка. Вони “вживаються на позначення дії *бабахати, бабахнути*” [9: 39]. На наше переконання, такі транспозити необхідно розглядати разом із дієсловом, бо вони набувають граматичних значень дієслова, які можна з’ясувати контекстуально. Зазначимо, що вербалізовані одиниці потенційно можуть мати граматичні значення виду, способу, часу в особових і безособових формах; особи, числа, роду – в особових формах. У результаті морфолого-синтаксичного способу змінюється частиномовне значення звучності (сонорності) на процесуальність. До синкретично-недиференційованих міжчастиномовних омонімів належать такі омопари (звуконаслідувальне слово / дієслово), як *апчхі (ачхі), бабах, бах, бац, бебэх, бреньк, бринь, бубух, буль, бульк, бум, бух, бухі, гоп, гав (гав-гав), гуп (гуп-гуп), гур-гур, дзвяк, дзень (дзень-дзень), дзеньк, дзінь (дзінь-дзінь), кап (кап-кап), кар (кар-кар), ках (ках-ках), кахи (кахи-кахи), ква (ква-ква), клац (клац-клац), кру (кру-кру), кря (кря-кря), кукі, кукурікі, пих, плесь, плюсь, сюр (сюр-сюр), таліп, таріх, торіх, трах (трах-трах), тук (тук-тук), туп (туп-туп, тупу-тупу), тьоп (тьоп-тьоп), тьох (тьох-тьох), фіть, фур (фурр), хвіть (хвіть-хвіть), хи-хі (хі-хі), хлоп, хлясь (хлясь-хлясь), хруп (хруп-хруп), хрусь (хрусь-хрусь), цок (цок-цок), цюк (цюк-цюк), чах (чах-чах), черк (черк-черк), чиргік (чиргик-чиргік), чирк (чирк-чирк), чмих (чмих-чміх), човг (човг-човг).*

Початковий ступінь вербалізації можемо спостерігати в омопарах синкретично-потенційних міжчастиномовних омонімів (звуконаслідувальне слово / дієслово): *курлі, няв (няв-няв), тік-так, ха (ха-ха), цвірінь (цвірінь-цвірінь), цьвох (цьвох-цьвох), цяп (цяп-цяп), чаліп (чаліп-чаліп), чвак (чвак-чвак), чик (чик-чик), шарх (шарх-шарх), шкряб (шкряб-шкряб), штрик (штрик-штрик)*: Уживання похідних у функції присудка засвідчено в багатьох контекстах: “Як поїдем, жіночко, в город на базар та купимо кішечку. Як та кішечка – **няв-няв-няв**, а собачка – **гав-гав-гав...**” (нар. тв.); “На зап’ясті годинник “**тік-так**” в унісон із буттям моїм в такт” (Р. Бойчук “Тік-так”); “**Цвірінь-цвірінь** – горобчик, калюжі міря хлопчик, зима зійшла водою, запахло вже весною. **Цвірінь-цвірінь** – сіренький. Затьохкало серденько. Бабуся вийшла з хати ослім обігрівати” (Г. Каранда “Весняна пісня горобчика”); “А тут раз – і машина **чмих-чмих**. Хочеш-не хочеш, лізь під неї, зазирає у нутроці” (А. Дурунда “Невидимі пута”);

Саме в мовленні виникають перехідні явища. На думку І. Ковалика, транспозитні мовні одиниці виникають “шляхом спеціального граматико-лексичного переосмислення”, коли “новоутворене слово набуває нових морфологічних категорій і як таке виконує нові синтаксичні функції у реченні” [16: 110]. Ю. Карпенко слушно наголошує, що саме “речення стало кузнею, де кувалися частини мови” [13: 77].

За нашими спостереженнями, звуконаслідувальні слова мають високу потенційну здатність виконувати функцію присудка в реченні. Як відомо, у традиційній граматиці інтер’єктиви та ономапи не є членами речення. Коли вони

виконують синтаксичну функцію присудка, то набувають ознак дієслова. Порівняймо речення: 1. “Над байраками летіли журавлі! **Курли! Курли!**” (Микола Хвильовий “На глухім шляху”). 2. “Журавлі **курли, курли** до небокраю, догоряє літо, догоря” (Б. Сливчук, “Журавлі”). У першому реченні виділене слово є ономатопом, у другому – дієсловом, що виконує функцію присудка. Омопару **курли** (звуконаслідувальне слово, дієслово) розглядаємо як синкретично-потенційні функціональні омоніми, бо транспозитні зрушення похідного слова ще не відображені в тлумачних і граматичних словниках. Одиниці цієї омопарі розрізняються категоріальними значеннями (ономатопи мають категоріальне значення звучності, дієслова – процесуальності). Аналогічні процеси транспозиції спостерігаємо на прикладі омопарі *талán*¹⁻² (звуконаслідувальне слово, дієслово). Ономатоп *талан* “означає характерний звук під час ходіння в розтоптаному або великому взутті” [9: 504]. Однозвучний транспозит позначає дію за значенням *талánпати, талánнути*, тобто “утворювати характерні звуки під час ходіння в розтоптаному або великому взутті або утворювати характерні звуки від удару чимось” [9: 504]. Вербалізацію ілюструємо контекстом: *Каже Фрузя: “...А як буде Вовк вже близько, обвалляй в пісок хвостисько та й в лице йому талан!”* (І. Франко “Лис Микита”).

Вигуки піддаються процесам вербалізації значно рідше, ніж звуконаслідувальні слова. Синкретично-потенційними функціональними омонімами є омокомплекси *ах*¹⁻³ (вигук, частка, дієслово), *ох*¹⁻³ (вигук, частка, дієслово). Омокомплекс *ах*¹⁻³ у “Словнику міжчастининомовних омонімів сучасної української мови” описано так:

АХ¹⁻³
(ФО с-п)

АХ¹. Вигук. Інтер’єктивність.

! Вигук відокремлюється комою, знаком оклику.

Емоційний. 1. Уживається при вираженні переляку, здивування, радості тощо. “Німий розмахнув узад сокиру і як пальосне Хведота. Просто в зуби... – **Ах!** – скрикує Ганка. – І не зарубав?...” (У. Самчук “Волинь”); // Уживається при вираженні захоплення, нетерпеливості тощо. “В ці часи ви чуєте і над собою, і перед собою, і за собою, і праворуч, і ліворуч шум-свист качиних крил! Ви і сюди – **бах!** І туди – **бах!** І отуди – **бах!** **Ах, незабутні хвилини!**” (Остап Вишня “Як варити і їсти суп із дикої качки”); “І Гандзя завмирала, і Оксана завмирала, і всі завмирили. **Ах!** Павло... Павло... **поспішає – міцний, бадьорий і злий**” (Микола Хвильовий “Сині етюди”); // Уживається при вираженні горя, співчуття і т. ін. “– **Ах, бідні коні, – зітхнула Ліда, – що ж вони винні?**” (М. Коцюбинський “Коні не винні”). 2. Виражає обурення, незадоволення, досаду. “– Побачення скінчено, – байдуже повідомив черговий жандарм. **Ах, скільки це хотілося сказати синові**” (О. Іваненко “Марія”). 3. Уживається при вираженні думки, що несподівано з’явилась, здогаду, спогаду. “**Читаю душі ваші, наче книги, я і сам цвіту – ридаю, як роса... Ах, на землі одна, одна релігія – страждань краса**” (П. Тичина “Читаю душі ваші...”).

АХ². Частка. Модальність.

Розм. Підсилювальна. Уживається для виділення, підсилення якого-небудь слова, вислову. “**Вернулася Марія півжива. Діти мамають: – Де, мама, тато? Де**

тато? Ах діти, діти!..” (У. Самчук “Марія”); “[С н і ж и н к а:] *Ха-ха-ха! Одначе, самовпевнений же ви! Як легко повірили. Та за що ж би я вас любила? Га? Ха-ха-ха! Ах ви, простодушний Медведю!*” (В. Винниченко “Чорна Пантера і Білий Ведмідь”).

АХ³. Дієслово. **Процесуальність** (що робити?, що зробити?). **Незмінюваний. Грамат. знач. виду** (недок., док.), **способу** (дійсн.), **часу** (мін. ч., теп. ч.), **особи** (усі), **числа** (одн., мн.), **роду** (усі). **Синтакс. ф-ція** (присуд.).

! Граматичні значення можна з’ясувати контекстуально.

Розм. Уживається на позначення дії **ахати, ахнути**. Вигукувати “ах”, виражаючи почуття здивування, захоплення, радості, горя, співчуття і т. ін. “– Сам чув на свої вуха, як зітхала та все одгонила мух, неначе татарську орду, та все казала: “Ой Боже мій! ой лишечко моє! ох! ох!” Та все ох та **ах!** Охати та зітхати – це діло бабів. Козакам сором сумувати!” (І. Нечуй-Левицький “Гетьман Іван Виговський”). Наведені вище речення та граматичні характеристики кожної частини мови омокомплексу *ах*¹⁻³ переконують нас у тому, що аналізовані одиниці мають синкретичну природу, але належать до різних лексико-граматичних класів [9: 35–36].

Цікавими є омокомплекси *рип, рип-ріп*¹⁻³, *скрип*¹⁻³, *хрум, хрум-хрум*¹⁻³ (іменник, звуконаслідувальне слово, дієслово), відношення між компонентами яких можна зобразити формулою: ЛГО^{1,2,3} ФО с-н^{2,3}. Кожна частина мови вимагає відповідного лексикографічного опису. Характеристика іменника *скрип* така: “Різкі, високі звуки, утворювані тертям, стисканням і т. ін. предметів або їх частин. “Спочатку чувся за ним тихий шелест соняшників, потім долинув короткий, ледве чутний **скрип** кладки через потік” (Г. Тютюнник “Вир”); “Холодний **скрип** шаблі по сириці прокраяв у свідомості хідник для давнішої думки” (Ю. Мушкетик “Яса”)” [9: 462–463]. Онома топ *скрип* означає різкий, високий звук від тертя, стискання і т. ін. предметів або їх частин. “**Скрип-скрип...** Усе навкруги казково... І сірі втомлені будинки, і немиті від давньої сльоти машини (www.poetryclub.com.ua)” [9: 463]. У результаті морфолого-синтаксичного способу виникає транспозит, що виконує функцію присудка, у результаті чого набуває дієслівних морфологічних ознак, які можна з’ясувати контекстуально: “Другого ранку я рубав мамі дрова, коли чую – **наші ворота скрип та скрип, скрип та скрип**” (М. Стельмах “Чотири броди”). Похідне слово отримує частиномовне значення процесуальності. У наведеному реченні транспозит має значення дійсного способу, третьої особи множини. Час і вид цієї незмінюваної словоформи не можемо визначити однозначно, бо вона вживається на позначення дії *скрипіти, скрипнути*.

В омокомплексах *стук*¹⁻³, *хлюп, хлюп-хлюп*¹⁻³, *цмок, цмок-цмок*¹⁻³ частини мови подано в такій послідовності: звуконаслідувальне слово, дієслово, іменник. Це можна продемонструвати формулою: ЛГО^{1,2,3} ФО с-н^{1,2}. Безперечно, що іменники похідні від звуконаслідувань. Їх розміщення третіми має логічне пояснення. У всіх випадках ми опиралися на послідовність подачі частин мови у “Словнику української мови” в 11-ти томах.

Омокомплекс *цьом, цьом-цьом*¹⁻³ репрезентують такі частини мови, як звуконаслідувальне слово, дієслово, вигук. Онома топ “означає уривчастий звук від рухів губ” [9: 562]. Його функціонування можемо простежити в такому реченні: “Кому не схочеться поцілувати оце миле-миле, набурмосене і таке гарненьке личко? **Цьом, цьом!**” (Ю. Яновський “Мир”). Це слово може зазнавати вербалізації, що

засвідчує ілюстративний матеріал: “– *Не попустимо гетьманові!.. Вже до його вчащають якісь Бенювські, якісь шляхтичі. А він з ними панькається, як з цяцьками. Все **цьом** та **цьом** в морду то одного, то другого! – кричав Міняйло, хитаючись на тоненьких ногах*” (І. Нечуй-Левицький “Гетьман Іван Виговський”). У цьому контексті аналізоване слово “уживається як присудок за значенням **цьомкати**, **цьомкнути** ‘цілувати’ [9: 562], набуває частиномовного значення процесуальності та граматичних ознак дієслова, а саме: недоконаного виду, теперішнього часу, дійсного способу, третьої особи однини. Водночас виявлено контексти, які фіксують слово *цьом*, *цьом-цьом* у статусі вигуку: “*Все, **цьом-цьом**, Надю. Ти одягни теплу куртку, а не таку, як учора... – Добре, **цьом-цьом***” (З. Кучерява “Зваба протиріч”); “*Я люблю тебе – пам’ятай! **Цьом! Цьом!**.. Відчуваючи в голові продовбину, кволо, але з полегкістю дзьобнула й Лідія в трубку їхнім традиційним прощальним паролем*” (Є. Концевич “Вона ішла усміхнена”). Це етикетний інтер’єктив, що “вживається як фамільярне прощання” [9: 563]. Частиномовний статус цього вигуку не закріплений у лексикографічних працях, за винятком “Словника міжчастиномовних омонімів сучасної української мови”. Відношення між одиницями цього омокомплексу можна зобразити формулою: $\text{ФО с-н}^{1,2} \text{ФО с-п}^3$.

Проаналізовані явища вербалізації свідчать про динамізм лінгвістичних процесів, про які писала О. Курило – видатний лінгвіст ХХ ст. із трагічною долею: “Я б не хотіла підвести літературну мову під певні тісні рамки, – це значило б шукати нерухомості в русі, а мова передусім живе, вона є безнастанна творчість” [19: 136].

Висновки. Система дієслів української мови є відкритою, оскільки поповнюється новими словами внаслідок процесу вербалізації. За нашими спостереженнями, мотивовані звуконаслідувальними словами та вигуками дієслова зберігають взаємозв’язок із вихідними для них одиницями. Наслідками переходу звуконаслідувальних слів та вигуків у дієслово є: 1) зміна частиномовного значення (сонорності чи інтер’єктивності на процесуальність), 2) отримання граматичних значень виду, часу, способу, особи, числа, які можна з’ясувати контекстуально; 3) набуття синтаксичної функції присудка в реченні. Водночас розуміємо, що вербалізовані ономотопи та інтер’єктиви – це периферія лексико-граматичного класу дієслова, а не його ядро. Вони все-таки залишаються незмінними. Умови для переходу звуконаслідувальних слів та вигуків у дієслова визначаються не тільки синтаксичною функцією слова, але й складною взаємодією елементів лексичної і граматичної семантики. Розглядаємо елементи аналізованих омопар та омокомплексів синкретичними одиницями, виявами синхронної перехідності, що свідчать про динамічні процеси в системі частин мови.

Перспективи дослідження вбачаємо у ґрунтовному аналізі пар чи рядів функціональних омонімів як синкретичних і взаємопов’язаних одиниць, об’єднаних спільністю семи чи сем. Опис переходу ономотопів та інтер’єктивів у дієслово – це лише невелика частина тих виявів транспозиції, які зароджуються в мовленні, щоб згодом стати надбанням мовної системи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Бабайцева В. В.* Явления переходности в грамматике русского языка / В. В. Бабайцева. – Москва : Дрофа, 2000. – С. 27.

2. *Безпояско О. К.* Граматика української мови. Морфологія / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – Київ : Либідь, 1993. – 335 с.
3. *Вакарюк Л. О.* Український словотвір у термінах. Словник-довідник / Л. О. Вакарюк, С. Є. Панцьо. – Тернопіль : Джура, 2007. – С. 43.
4. *Ващенко В. С.* Явища переходу в системі частин мови / В. С. Ващенко // Українська мова в школі. – 1953. – № 6. – С. 14–15.
5. *Вихованець І. Р.* Теоретична морфологія української мови: Академічна граматика української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська ; за ред. І. Р. Вихованця. – Київ : Пульсари, 2004. – С. 378.
6. *Вихованець І. Р.* Транспозиція / І. Р. Вихованець // Українська мова. Енциклопедія. – Київ: Українська енциклопедія ім. М. Бажана, 2000. – С. 638–639.
7. *Вихованець І. Р.* Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – Київ : Наукова думка, 1988. – 256 с.
8. *Гаценко І. О.* Типологічні особливості звуконаслідувальних слів (на матеріалі української, російської та англійської мов) : автореф. дис. на здобуття ... канд. філол. наук: 10.02. 15. – загальне мовознавство / І. О. Гаценко. – Київ, 2003. – 26 с.
9. *Глібчук Н.* Словник міжчастиномовних омонімів сучасної української мови / Н. Глібчук, У. Добосевич. – Львів : Априорі, 2016. – 640 с.
10. *Головацький Я.* Граматыка руского языка / Я. Головацький. – Львів, 1849. – С. 219.
11. *Горпинич В. О.* Морфологія української мови / В. О. Горпинич. – Київ : Академія, 2004. – 336 с.
12. *Данилюк І. Г.* Синкретизм у системі частин мови : автореф. дис. на здобуття ... канд. філол. наук: 10.02.01. – українська мова / І. Г. Данилюк. – Донецьк, 2006. – 20 с.
13. *Карпенко Ю. О.* Ще раз про критерії виділення частин мови / Ю. О. Карпенко // Мовознавство. – 2001. – № 3. – С. 76–80.
14. *Карский Е. Ф.* Белорусы. Язык белорусского народа / Е. Ф. Карский. – Москва, 1956. – Вып. 2–3. – С. 62.
15. *Касим Ю. Ф.* Междометия в украинском языке : автореф. дис. на стиск... канд. филол. наук: 10.02.01. – украинский язык / Ю. Ф. Касим. – Одесса, 1953. – 20 с.
16. *Ковалик І. І.* Вчення про словотвір / І. І. Ковалик // Вчення про словотвір. Вибрані праці / І. І. Ковалик. – Івано-Франківськ-Львів : Місто НВ, 2007. – С. 110.
17. *Кочерган М. П.* Синкретизм / М. П. Кочерган // Українська мова. Енциклопедія. – Київ : Українська енциклопедія ім. М. Бажана, 2000. – С. 538–539.
18. *Кулик Б.М.* Курс сучасної української літературної мови / Б. М. Кулик. – Київ, 1948. – С. 221.
19. *Курило О.* Уваги до сучасної української літературної мови / О. Курило. – Краків-Львів, 1942. – 199 с.
20. *Левицький Й.* Граматика руської або малоруської мови в Галичині / Й. Левицький. – Перемишль, 1850. – 2-ге вид. – С. 142.
21. *Мацько Л. І.* Інтер'єктиви в українській мові: навчальний посібник / Л. І. Мацько. – Київ : КДП, 1981. – 131 с.
22. *Потебня А. А.* Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня. – Москва-Ленинград, 1941. – Т. 4. – С. 189.

23. Словник української мови : в 11 т. – Київ : Наукова думка, 1970–1980.
24. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / за ред. І. К. Білодіда. – Київ : Вид-во АН УРСР, 1969. – 583 с.
25. Сучасна українська літературна мова : підручник / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін. ; за ред. А. П. Грищенка. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Київ : Вища школа, 1997. – 493 с.
26. Тараненко О. О. Вербалізація / О. О. Тараненко // Українська мова. Енциклопедія. – Київ : Українська енциклопедія ім. М. Бажана, 2000. – С. 63.
27. Тараненко О. О. Конверсія / О. О. Тараненко // Українська мова. Енциклопедія. – Київ : Українська енциклопедія ім. М. Бажана, 2000. – С. 246.
28. Шанский Н. М. Современный русский язык: в 3-х ч. / Н. М. Шанский, А. Н. Тихонов. – Москва : Просвещение, 1981. – Ч. 2. – 269 с.
29. Швец Р. Д. Глагольно-междометные формы в восточнославянских языках / Р. Д. Швец. – Киев-Одесса : Вища школа, 1976. – 151 с.
30. Юсип-Якимович Ю. В. Моделювання системи звуконаслідувальної лексики: Семантика. Фонетика. Словотвір (на матеріалі українських говорів Карпат) / Ю. В. Юсип-Якимович. – Ужгород : Гражда, 2006. – 212 с.

REFERENCES

1. Babaitseva, V. V. (2000). *Yavleniya perekhodnosti v hrammatyke russkoho yazyka*. Moskva: Drofa.
2. Bezpoiasko, O. K., Horodenska, K. H., Rusanivskiy, V. M. (1996). *Hramatyka ukrainskoi movy. Morfolohiia*. Kyiv: Lybid.
3. Vakariuk, L. O., Pantso, S. Ye. (2007). *Ukrainskyi slovtvir u terminakh. Slovnyk-dovidnyk*. Ternopil: Dzhura, 43.
4. Vashchenko, V. S. (1953). Yavnyshcha perekhodu v systemi chastyn movy. In: *Ukrainska mova v shkoli, № 6*, 14–15.
5. Vykhovanets, I. R., Horodenska, K. H. (2004). *Teoretychna morfolohiia ukrainskoi movy: Akademichna hramatyka ukrainskoi movy*. Kyiv: Pulsary.
6. Vykhovanets, I. R. (2000). Transpozysiiia. In: *Ukrainska mova. Entsyklopediia*. Kyiv: Ukrainska entsyklopediia im. M. Bazhana, 638–639.
7. Vykhovanets, I. R. (1988). *Chastyny movy v semantyko-hramatychnomu aspekti*. Kyiv: Naukova dumka.
8. Hatsenko, I. O. (2003). *Typolohichni osoblyvosti zvukonasliduvalnykh sliv (na materialy ukrainskoi, rosiiskoi ta anhliiskoi mov): avtoref. dys. na zdobuttia ... kand. filol. nauk: 10.02. 15. – zahalne movoznavstvo*. Kyiv.
9. Hlibchuk, N., Dobozevych U. (2016). *Slovyk mizhchastynomovnykh omonimiv suchasnoi ukrainskoi movy*. Lviv: Apriori.
10. Holovatskyi, Ya. (1849). *Hramatyka ruskoho yazyka*. Lviv.
11. Horpynych, V. O. (2004). *Morfolohiia ukrainskoi movy*. Kyiv: Akademiia.
12. Danyliuk, I. H. (2006). *Synkretyzm u systemi chastyn movy: avtoref. dys. na zdobuttia ...kand. filol. nauk: 10.02.01. – ukrainska mova*. Donetsk.
13. Karpenko, Yu. O. (2001). *Shche raz pro kryterii vydilennia chastyn movy*. In: *Movoznavstvo, № 3*, 76–80.

14. Karskyi, E. F. (1956). *Belorusy. Yazyk belorusskoho naroda*. Moskva, Vyp. 2–3.
15. Kasym, Yu. F. (1953). *Mezhdometyia v ukraïnskomyi yazyky: avto-ref. dys. na stysk... kand. fylol. nauk: 10.02.01. – ukraïnskyi yazyk*. Odessa.
16. Kovalyk, I. I. (2007). Vchennia pro slovotvir. In: *Vchennia pro slovotvir. Vybrani pratsi*. Ivano-Frankivsk-Lviv: Misto NV.
17. Kocherhan, M. P. (2000). Synkretyzm. In: *Ukraïnska mova. Entsyklopediia*. Kyiv: Ukraïnska entsyklopediia im. M. Bazhana, 538–539.
18. Kulyk, B. M. (1948). *Kurs suchasnoi ukraïnskoi literaturnoi movy*. Kyiv.
19. Kurylo, O. (1942). *Uvahy do suchasnoi ukraïnskoi literaturnoi movy*. Krakiv-Lviv.
20. Levytskyi, Y. (1850). *Hramatyka ruskoï abo maloruskoï movy v Halychyni*. Peremysl, 2-he vyd.
21. Matsko, L. I. (1981). *Interiektvy v ukraïnskii movi: navchalnyi posibnyk*. Kyiv: KDPI.
22. Potebnia, A. A. (1941). *Yz zapysok po ruskoï hrammatyke. T. 4*. Moskva-Lenynhrad.
23. *Slovnyk ukraïnskoi movy: V 11 t.*, (1970–1980). Kyiv: Naukova dumka.
24. *Suchasna ukraïnska literaturna mova. Morfolohiia* (1969). Za red. I. K. Bilodida, Kyiv: Vyd-vo AN URSR.
25. Hryshchenko, A. P., Matsko, L. I., Pliushch, M. Ya. ta in. (1997). *Suchasna ukraïnska literaturna mova: Pidruchnyk. Za red. A. P. Hryshchenka. – 2-he vyd., pererobl. i dopov.* Kyiv: Vyshcha shkola.
26. Taranenko, O. O. (2000). Verbalizatsiia. In: *Ukraïnska mova. Entsyklopediia*. Kyiv: Ukraïnska entsyklopediia im. M. Bazhana, 63.
27. Taranenko, O. O. (2000). Konversiia. In: *Ukraïnska mova. Entsyklopediia*. Kyiv: Ukraïnska entsyklopediia im. M. Bazhana, 246.
28. Shanskyi, N. M., Tykhonov, A. N. (1981). *Sovremennyi ruskyi yazyk: v 3-kh ch.* Moskva: Prosveshchenye, Ch. 2.
29. Shvets, R. D. (1976). *Hlaholno-mezhdometnye formy v vostochnoslavianskykh yazykakh*. Kyev-Odessa: Vyshcha shkola.
30. Yusyp-Yakymovych, Yu. V. (2006). *Modeliuvannia systemy zvukonasliduvalnoi leksyky: Semantyka. Fonetyka. Slovotvir (na materialy ukraïnskykh hovoriv Karpat)*. Uzhhorod: Hrazhda.

VERBALIZATION OF INTERJECTIONS AND ONOMATOPOEIAS AS PART OF FUNCTIONAL HOMONYMY

Nataliya Glibchuk

*Ivan Franko National University of Lviv,
Ivan Kovalyk department of Ukrainian Language,
1 / 234, Universytets'ka Str., Lviv, Ukraine, 79001,
phone (80 322) 239 47 17
e-mail: natalka.glibchuk@gmail.com*

The article considers the theoretical and practical aspects of verbalization processes in the Ukrainian language which result in the formation of lexico-grammatical (functional) homonyms. The research aims to reveal the mechanism of the formation of such linguistic units, based on three main criteria for distinguishing the parts of speech: semantic, morphological, and syntactic. The semantic preconditions, causes, and regularities of the verbalization processes are established, taking into account the syncretic nature of the analyzed transpositions. The specific cases of the transition of interjections and onomatopoeias into verbs are described. The verbal nature of derivative words is substantiated and it is confirmed by the following features: the predicate function, the possibility to determine the aspect and tense characteristics based on the contextual environment, the possibility to govern syntactically dependent words. Functional homonyms which include transpositions that acquire verb features are divided into syncretically-undifferentiated, syncretically-differentiated, and potentially syncretic. No syncretic-differentiated functional homonyms have been found among the analyzed onomatopoeic pairs. The morphological and syntactic changes which the words undergo during the transposition are analyzed. The phenomena of functional homonymy are described from the standpoint of the theory of transposition, the concept of diachronous and synchronous transposition is described. The research has revealed that the phenomenon of verbalization is caused by the internal laws of language development and that in the course of the transition of exclamations and onomatopoeias into verbs, the part of speech meaning of interjection (in interjections) and sonority (in onomatopoeias) changes into the processual meaning. Complex relationships between words in the field of morphology have been identified. The focus has been made on the dynamic processes in the parts of speech system.

Keywords: verbalization, lexico-grammatical homonymy, functional homonymy, transposition, conversion, syncretism, interjection, onomatopoeia.